

▲ Tažení Alexandra Makedonského a vznik helénistických říší

Alexandr se vydal dobývat východní krajiny. V roce 327 př. n. l. vyrazil **do Indie**. Překročil Indus a mířil dál na východ, avšak vojáci, sužovaní útrapami těžkého pochodu i bojů, ho odmítli následovat. Alexandr se musel vydat na cestu zpět do Persie. Na výpravě se však dostal až na hranice mezi dnešním Pákistánem a Indií.

Sídelním městem učinil strategicky položený Babylon. Věnoval se tu správním záležitostem a připravám na další tažení, nenadále ho však sklátila horečnatá nemoc. Roku 323 př. n. l. Alexandr skončil, aniž měl komu předat vládu.

Vznik helénistických říší

Protože Alexandr zemřel bez následníka, rozpoutal se po jeho smrti boj o moc mezi jeho vojevůdci. Říká se jim **diadochové** – nástupci. Poslední z diadochů, který ještě zastával myšlenku zachování obrovské říše pod vládou jednoho panovníka, byl Antigonos Jednooký. Padl roku 301 př. n. l. v bitvě u Ipsu v boji proti ostatním diadochům. Od té chvíle už nešlo o to, kdo ovládne Alexandrovo impérium, ale kdo uchvátí kterou část.

Bezprostředně po bitvě u Ipsu vznikly první dvě helénistické říše – **Egypt** pod vládou **Ptolemaiovců** (Ptolemaios I., zakladatel této dynastie, byl pobočníkem Alexandra Makedonského a napsal jeho životopis) a **Sýrie** ovládaná **Seleukovci** (Seleukos I. byl také Alexandrův vojevůdce a provázal jej do Indie). Nadále se bojovalo o **Makedonii**, protože se obecně soudilo, že ten, kdo ji získá, bude oprávněným dědicem Alexandra Velikého. Roku 276 př. n. l. se po dlouhých bojích stal makedonským králem vnuk Antigona Jednookého a založil zde dynastii **Antigonovců**. Tak vznikla třetí velká **helénistická říše**. Kromě těchto rozsáhlých státních útvarů existovaly ještě menší helénistické říše, například pergamské království (na maloasijském pobřeží proti ostrovu Lesbos) nebo říše na Bosporu.

Helénismus

Pojem **helénismus**, jímž označujeme období od Alexandrových výprav až po ovládnutí Egypta Římany roku 30 př. n. l., je odvozen od řeckého slova *Hellén* – Řek. Státy vzniklé na území Alexandrových říší, které nazýváme helénistické, totiž nejen převzaly její **státní formu** (byly to vesměs monarchie se silnou panovnickou mocí a propracovaným úřednickým aparátem), ale jejich charakteristickým znakem byla i vše prostupující **řecká kultura**, která se mísila s domácími tradicemi. Její vliv byl různě silný, ve vzdálenějších oblastech na východě slábl, ale i tam byla úředním jazykem **řečtina**. Díky tomu se řečtina stala dorozumívacím jazykem ve Středomoří a na dlouhou dobu také jazykem vzdělanců. Ještě první římsí historikové psali dějiny Říma řecky, pokud chtěli, aby je ve Středomoří vůbec někdo četl.

Věda a umění zažívaly v období helénismu obrovský rozkvět. Kulturními středisky se stala města mimo vlastní Řecko – **Pergamon**, **Alexandrie**, **Antiochia**. Poprvé v historii vznikaly **specializované školy**, které poskytovaly vyšší odborné vzdělání: školy lékařské, filozofické a řečnické, přírodovědecké aj. S tím souvisela i **specializace věd**; například přírodní vědy se začaly dělit na biologii, matematiku, astronomii, fyziku.

V helénistické době se už občané prakticky nepodíleli na vedení státu, protože veškerá moc se soustřeďovala v rukou panovníka. To se odrazilo i v **literatuře** a **filozofii**. V literatuře je změna velmi dobře patrná hlavně v **komediích**: zatímco dřívější komedie byly (jak se brzy podrobněji dozvíme) politickou satirou, byly v nich narážky na soudobé politiky, takže jsou dnešnímu člověku často nesrozumitelné, komedie helénistické čerpaly témata z každodenního života. Ať už se jedná o příběhy zamilovaných dvojic, ztracených a znovunalezených dětí či chytrých otroků a hloupých pánů, jsou to příběhy nadčasové, vyprávějící o lidských povahách a vztazích. Proto se jimi inspirovali nejen římsí básníci, ale i pozdější autoři, a s úspěchem

jsou hrány dodnes. I helénistické **básně** už sloužily víc k potěše a pobavení čtenáře než k jeho výchově, jak tomu bylo předtím.

U **filozofie** je posun zájmu od společnosti k jednotlivci také velmi zřejmý. Zatímco dříve byla středem její pozornosti výchova člověka jako dobrého občana, v době helénistické hledala spíše způsob, jak vést správný a spokojený osobní život.

V roce 168 př. n. l. byl v **bitvě u Pydny** poražen poslední makedonský král Perseus. Makedonie se dostala pod **nadvládu Říma** a o dvacet let později se stala římskou provincií.

Poslední odpor Řeků byl zlomen roku 146 př. n. l., kdy Římané **vyvrátili Korint** a srovnali jej se zemí. Zůstal stát pouze Apollonův chrám. Tak **končí dějiny samostatného starověkého Řecka**.

Důležitá data:

- 338 př. n. l.** – bitva u Chaironeie – vítězství Filippa Makedonského nad řeckými vojsky
- 337 př. n. l.** – vznik korintského spolku
- 336-323 př. n. l.** – vláda Alexandra Makedonského
- 331 př. n. l.** – bitva u Gaugamely – ovládnutí Persie Alexandrem
- 276 př. n. l.** – vznik poslední helénistické říše – Makedonie
- 168 př. n. l.** – bitva u Pydny – Makedonie pod nadvládou Říma
- 146 př. n. l.** – vyvrácení Korintu

Otázky, úkoly:

1. Proč se Makedonii podařilo ovládnout Řecko? 2. Co vedlo Filippa k vyhlášení tažení proti Peršanům? 3. Na mapě najdete území Alexandrových říší. Které dnešní státy se zde (třeba jen částečně) rozkládají? 4. Jak se vyvíjela situace v Alexandrově říši po smrti jejího zakladatele? 5. Charakterizujte helénistické období.

5. KULTURA STAROVĚKÉHO ŘECKA

Náboženství

I když řecké státy nebyly jednotné, spojovala je společná kultura, jazyk a náboženství. Řekové uctívali řadu malých i velkých božstev, laskavých i obávaných. Byli první z Evropanů, kteří vyznávali **antropomorfní božstva**. Řečtí bohové měli nejen lidskou podobu, ale i lidské vlastnosti – na jednu stranu dokázali být velkodušní, přející a laskaví, na druhou stranu ješitní, malicherní, hašteřiví a zlomyslní. Cesta k nim vedla od uctívání přírodních jevů, stromů, vod a podobně přes božstva zoomorfní; původní zvířecí podoba někdy zůstala bohům jako jejich atribut – charakteristický znak nebo vlastnost (například bohyně Athéna byla zobrazována se sovou). Někteří bohové jako by ustrnuli na cestě od božstva určitého jevu k lidské podobě. Tak Hypnos je bůh spánku i spánek samotný, Thanatos je smrt i bůh smrti.

Řecký panteon v té podobě, v jaké ho známe dnes, vznikl velmi dlouhou dobu. Bohové se do něj dostali různými cestami. Dia, který je božstvem indoevropským, si Řekové do Řecka přinesli ze své původní otčiny, ale s Athénou se setkali až zde, je předřeckého původu. Afrodita se na Olympu usadila až v době mykénské a přišla sem z Malé Asie, kde tkví i kořeny kultu Artemidy a snad i Apollona. To Řekům ovšem vůbec nebránilo v tom, aby každé božstvo, které přijali za své, nezapředli do složitých příbuzenských vztahů rodiny svých bohů. Někdy ovšem nezbylo než z nových bohů učinit levobočky: dvojčata Artemidu a Apollona nezplodil Zeus s manželkou Hérón, leč s bohyní Leto.

Řekové znali **tři generace bohů**: uranovskou, kronovskou a diovskou. Jmenovaly se vždy podle momentálně nejvyššího boha. Podle nejrozšířenější kosmogonie byl na počátku všeho **Chaos**, z něž vznikla prvotní božstva: Erebus (věčná tma), Nyx (noc), Eros (láska), bezedná propast Tartaros a **Gaia** (země). Erebus a Nyx přivedli na svět převozníka přes podsvětí řeku Styx Charona, Aithera (věčné světlo) a Hemeru (den). Gaia sama ze sebe zplodila dva syny, **Uranu** (nebe) a **Pontu** (moře), a s oběma měla řadu potomků. Uranovi porodila mimo jiné dvanáct **Titánů** a tři storuké a padesátihlavé obry, kteří se chovali tak zpupně, že je Uranos svrhl do Tartaru. Gaia tím byla rozezlena a pošvala proti Uranovi nejmladšího Titána **Krona** (*chronos* znamená řecky čas), jenž otce vykastroval, tím jej zbavil moci a stal se vládcem místo něj. Z obavy, aby se mu nevedlo stejně jako otci, Kronos každé své dítě pohltil. Jen nejmladšího **Dia** se podařilo matce uchránit, protože místo něj podstrčila Kronovi v plenkách zavinutý balvan. Když Zeus dospěl, skutečně Krona přemohl, donutil jej vyvrhnout své starší sourozence a pak jej srazil do Tartaru. Zeus se tak sice stal nejvyšším z bohů, ale o vládu se dělit se svými bratry **Hádem** (pánem podsvětí) a **Poseidonem** (vládcem vod). Zeus, jeho sourozenci (kromě Háda) a některé z jejich dětí patří mezi takzvané olympské bohy. Jsou to: Zeus, Poseidon, Héra, Hestia, Demeter, Athéna, Ares, Afrodita, Apollon, Artemis, Hefajstos a Hermes.

Každý z velkých bohů **sídlících na Olympu** měl určité kompetence: **Héra**, žárlivá manželka vládce bohů **Dia** (1. pád Zeus), byla ochránkyní rodiny, žen a manželských dětí. **Hestia** střežila domácí krb a odtud celý dům a později i stát, proto bylo její jméno uváděno vždy na počátku modlitby. **Demeter** byla bohyně zemědělství, **Athéna**, panenská bohyně s přilbou, byla ochránkyní paláce, proto stála v boji po boku vládce. Byla také bohyní moudrosti a naučila lidi různým řemeslům. Bohem krvavých válek byl **Ares**, půvabná **Afrodita** s ním podle některých verzí zplodila boha lásky **Erota**. Sama byla bohyní nejen krásy a smyslné lásky, ale i jara. **Apollona** jako boha umění doprovázely **Múzy**. Apollonovou doménou však bylo také lékařství – svým stříbrným lukem sesílal i odháněl nemoci. Jeho sestra-dvojče **Artemis**, bohyně přírody, je zobrazována jako lovkyně. Kulhavý **Hefajstos** byl bohem ohně a znamenitým kovářem. Jeho dílny se podle Řeků nacházely v jícnech sopek. Taškářem mezi bohy byl **Hermes**, ochránce zlodějí a obchodníků. Jako posel bohů bděl také nad poutníky.

Prvního člověka uhnětl podle pověstí z hlíny **Prometheus**, syn jednoho z Titánů. On také naučil lidi rozdělovat oheň a zacházet s ním. Lidstvo pak prožíva-

lo **pět věků**: zlatý byl nejšťastnější dobou, pak následoval stříbrný, bronzový, věk hroa a nejhorší železný, což byla pro Řeky současnost.

*Nejprve zlatý věk a zlaté smrtelné plémě
stvořili nesmrtelní, co bydlí v olympských sídlech.
Oni žili v ten čas, kdy na nebi kraloval Kronos;
nejinak žili než bozi a neměli starostí v srdci,
bez práce, bez protivenství a bēd; ani starobu vetchou
neznali; věčně ruce i nohy majíce stejné,
z hojnosti všeho se těšili, zlo se jich nedotklo žádné.*

...
*Druhé pokolení, už stříbrné, o mnoho horší
potom stvořili bozi, co bydlí v olympských sídlech;
ani vzrůst, ani mysl už nemělo jako to zlaté.*

...
*Otec Zeus pak třetí plémě smrtelných lidí,
bronzové, stříbrnému už nikterak podobné, stvořil,
z jasanů, hrozně a obrovitě; ti o žalné dílo
Areovo a násilí dbali a nejedli chleba,
nýbrž srdce tvrdě jak ocel měli a zpupné.*

...
*Avšak i toto pokolení když pokryla hlína,
jiné ještě plémě, už čtvrté, na živné zemi
stvořil Zeus, syn Kronův, lepší a spravedlivější,
hroa zbožný rod, ty muže, kterým se říká
polobozí; toť prastaré plémě na širé zemi.
Ty ale lýtý zahubil boj a krvavá vřava.*

...
*Kěž jsem se neoctl já mezi muži pátého věku,
Kěž jsem umřel dřív nebo přišel na svět až potom!
Nyní je totiž už železné plémě; to oddechu nezna
od bēd a lopot za dne a nemá pokoje v noci,
napořád hynouc, a těžkých strastí jim přidají bozi.
(Hesiodos, Práce a dni)*

Řekové svým bohům stavěli velkolepé **chrámy**. Protože chrám byl pokládán zároveň za přibyték boha, byly vnitřní prostory přístupné pouze kněžím, aby božstvo nebylo rušeno. Obřady a oběti se odbývaly na oltářích před chrámem. Kolem významnějších chrámů vyrůstaly celé posvátné okrsky, které zahrnovaly nejen přibytky pro kněží a pro poutníky, ale i **divadla a stadiony**. Tragédie totiž bývaly součástí náboženských slavností a také sportovní zápolení se pořádala na počest bohů. Mezi nejznámější posvátné okrsky s celorečeckým významem patří **Olympie** (na počest Dia Olympského, jehož chrám tu stál, byly pořádány sportovní hry), **Epidaurus** (sem poutníci přicházeli prosit o zdraví, protože tu stála svatyně boha-lékaře Asklepie a také největší řecké divadlo) a **Delfy** (zasvěcené Athéně a Apollonovi; v Apollonově posvátném okrsku se nacházela nejproslulejší řecká věština).

Jazyk a literatura

Jazyk

Ve starověku nemůžeme mluvit o řečtině jako o jednotném jazyku. Byla tvořena **řadou nářečí**, která do

Řecka postupně přinášely skupiny Řeků tak, jak přicházely. Řecké dialekty byly navzájem velmi dobře srozumitelné, asi tak jako některá česká či moravská nářečí; největší rozdíly můžeme přirovnat k rozdílům mezi češtinou a slovenštinou. Teprve v helénistické době se začala vytvářet **obecná řečtina**, takzvaná *koiné* („společná“), jejímž základem byl attický dialekt, jímž se mluvilo v Athénách a okolí. Z *koiné* se během staletí vytvořila i dnešní řečtina, podstatně jednodušší, než byly starověké dialekty. Jazykový vývoj v Řecku jen sleduje vývoj politický – dokud zde vedle sebe existovala řada samostatných států, bylo tu více dialektů. Jakmile bylo Řecko spojeno v jednu říši, začal se sjednocovat i jazyk.

Eposy

Nejstarší řecké literární památky představují **eposy**, výpravné básně přednášené pěvci s doprovodem kithary (hudebního nástroje podobného lyře). Rozlišujeme eposy **hrdinské** a poněkud mladší **didaktické** (naučné). Nejznámějšími hrdinskými eposy jsou bezesporu *Ilias* a *Odyssea*. Tématem trojské války a událostmi okolo ní se ovšem zabývala i celá řada dalších, mladších eposů. Kromě trojské války se eposy často věnovaly i osudům thébských vládců (Oidipus). Didaktické eposy byly velmi oblíbené v době helénistické, kdy došlo k velkému rozvoji vědy, ale vznikaly už dříve. Jedním z nejproslulejších jsou **Hesiodovy Práce a dni**, které obsahují mnoho praktických rad pro hospodaření na venkově. Ve svém druhém eposu *Zrození bohů* podal Hesiodos vysvětlení vzniku světa.

*O hněvu Achilleově, tak zhoubném, nám zpívej,
ó Múso!*

*Hněv ten tisíce bēd a strastí způsobil Řekům,
mnoho statečných duší těch hrdinů do Hádu seslal,
mrtvolý jejich však psům a dravcům napospas chystal*

*za kořist k bohatým hodům – tak dala se Diova vůle –
od té doby, co v hádce se rozešel s Agamemnonem,
vrchním vůdcem všech vojsk, syn Peleův, Achilleus
božský. (Ilias, zpěv I.)*

Lyrika

Epos byl postupně vytlačen **lyrickou poezií**, jejíž rozkvět spadá do 7.-6. století př. n. l. Lyrická poezie byla přednášena za doprovodu lyry (odtud název) a od eposu se lišila tím, že nebyla dějová. Lyrické básně se věnovaly snad všem oblastem lidského konání, známe lyriku milostnou, oslavnou, útočnou, ale i politickou, pijáckou či didaktickou. K nejznámějším lyrikům patří básnička **Sapfo** a básníci **Pindaros** a **Alkaios**.

Divadlo

Řecké **divadlo** se vyvinulo z kultů spjatých s bohem Dionýsem, a proto bylo hráno při náboženských slavnostech. Protože šlo vlastně stále o část kultu, bylo

také přístupné všem bez ohledu na pohlaví či postavení. Ať už šlo o tragédii nebo o komedii, herci byli vždy muži a ženské role hráli vhodně maskováni. K tomu sloužily herecké masky zakrývající celý obličej, které ovšem také díky speciálně tvarovanému ústnímu otvoru zesilovaly hercův hlas, takže byl – i zásluhou promyšlené akustiky divadla – zřetelně slyšet i v nejvyšších řadách.

Tragédie si vybíraly témata téměř výhradně z mytologie (výjimečně i z historie), takže není divu, že některé příběhy byly zpracovány více autory. Řekům nešlo o originální témata, ale o co nejpůsobivější podání. V tragédiích se střídaly monology a dialogy hlavních hrdinů s výstupy sboru. Nejoblíbenější témata byla stejná jako u hrdinských eposů – události týkající se trojské války a Théb. Dramata nejslavnějších autorů, **Aischyla**, **Euripida** a **Sofokla**, se s velkým úspěchem hrají dodnes.

(Po pádu Troje si Řekové jako kořist rozdělili i zajaté ženy. Mezi nimi byla i vdova po Hektorovi Andromache s malým synáčkem Astyanaktem. Odysseus chlapce nařídil svrhnout z hradeb v obavě, aby z Hektorova potomka nevyrostl mstitel.)

Andromache:

*Ty, synku, pláčeš? Chápeš krutý osud svůj?
Proč chytáš se mne, držíš za šat rukama
a jako kuře choulíš se mi pod křídla?*

...
*Ty nelítostným, smutným pádem z výšiny
si zlomíš vaz a dětskou duši vydechneš.
Slast největší je matce dítě objímat,
jak sladká vůně tělička! Tak nadarmo,
když ještě v plenkách byls, tě odkojil můj prs,
má péče, námaha, vše vyšlo naprázdno.
A teď (pak nikdy už!) svou matku obejmí,
své rodiče se přitul na hrud', oviň mi
krk pažemi a ústa na má přitiskni!
Ó Řekové, vy strůjci muk těch barbarských,
proč chcete zabít chlapce zcela bez viny?!*

(Euripides, Trojanky)

Starší řecké **komedie** poukazovaly na nešvary tehdejší společnosti a mívaly politický podtext, takže by jim dnešní divák příliš nerozuměl. Nejproslulejším autorem komedií tohoto typu je **Aristofanes**, jehož hry získaly ocenění i na slavnostech boha Dionýsa. V době helénistické si komedie začaly vybírat náměty z každodenního života, proto jsou oblíbené i dnes. V nových komediích vystupovaly ustálené typy postav. Oblíbený byl mazaný otrok, zamilovaný mladík (obvykle jeho pán), hetéra, chlubitý voják atd.

Rétorika

Rétorika (řečnictví) byla uměním, které musel nezbytně zvládnout každý občan, který se chtěl uplatnit na politické scéně. Kromě dobře připravené a přednesené řeči totiž neexistoval jiný způsob, jak přesvědčit

▲ Obr. 103 Sofokles

▲ Obr. 104 Demosthenes

veřejnost o správnosti svého postoje, záměru a názoru. Být dobrým řečníkem znamenalo také větší naději na vítězství v soudní při nebo ve volbách. Proto vznikala řada řečnických škol a směrů. Nejproslulejším řečníkem je **Demosthenes**, který vstoupil do historie zejména svými útočnými řeči proti Filippovi Makedonskému – takzvanými filipikami.

Dějepisectví

Za nejstarší historická díla pokládali Řekové Homérové eposy a o autentičnosti dějů jimi popisovaných příliš nepochybovali. Moderní výzkumy ukázaly, že děj *Iliady* je zčásti založen na skutečných událostech. Vlastní historické spisy se objevují až od 7. století př. n. l. a často jsou to spíše jakési cestopisy, v nichž si spisovatel všiml nejen geografie, ale i místních zajímavostí a pověstí, které už někteří autoři vykládali poměrně racionálně. Skutečná dějepisná díla jsou až záležitostí 5. století př. n. l. a pozdější doby. Řeční historikové si nevěšili jen vlastních dějin, ale i dějin sousedních národů a vztahů mezi nimi a Řeky. Díla řeckých historiků jsou proto velmi cennými a často i jedinými prameny pro dějiny řady středomořských oblastí. Za „otce historie“ je pokládán **Herodotos** (věnoval se zejména řecko-perským válkám). **Thukydides** ke své práci na dějinách peloponéské války přistupoval již vědeckým způsobem – kromě vlastních zkušeností se opíral i o řadu pramenů. **Xenofon** se věnoval zejména dějinám perským, **Polybios**, který se po bitvě u Pydny dostal jako rukojmí do Říma, zpracoval v rozsáhlém díle dějiny nejen řecké, ale především římské.

(U Herodota se zachovala zpráva o zajímavém lingvistickém pokusu faraona Psamteka.)

Když tedy po tom Psammetich (Psamtek) pátral a nijak se nemohl dopítí, který národ je na světě nejstarší, natrojil toto. Dvě novorozená dítka nahodilých lidí dá jednomu pastýři, aby je mezi stády takto odchovával: nařídil, aby nikdo před nimi nevydával žádného hlasu, aby ležela samotna v opuštěné chýši, a pastýř aby jim v příslušný čas přiváděl kozy, a když je napojil mlékem, aby šel zase po svém zaměstnání. To činit nařizoval Psammetich proto, že chtěl slyšeti, jaké ty děti vydají první slovo, až přestanou nesrozumitelně žvatlati.

Ta věc tedy měla úspěch. Když totiž ten pastýř po dva roky takto činil, otvíral jednou dveře a vcházel, a tu obě děti, padající mu k nohám, volaly „bekos“... Když to i sám Psammetich slyšel, dotazoval se, který národ nazývá co slovem bekos, a tu shledával, že tak Frygové nazývají chléb.

(Herodotos, Dějiny)

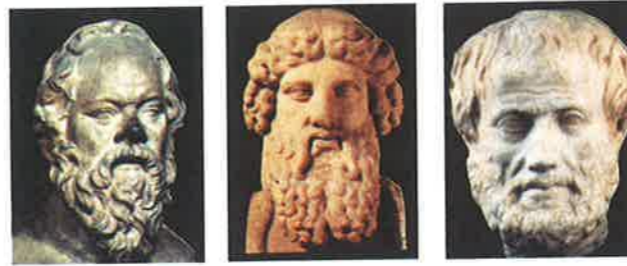
◀ Obr. 105 Herodotos, „otec dějepisu“, pocházel z Halikarnassu a procestoval nejen celé Řecko, ale i Egypt a Babylonii. Sepsal dějiny východních národů do roku 500 př. n. l. a dějiny řecko-perských válek do roku 478 př. n. l.

Věda

Řekové se (byť někdy jen teoreticky) zabývali mnoha vědeckými disciplínami, které se vyučují na školách různých stupňů dodnes: mechanikou, optikou, astronomií, matematikou, filozofií, filologií, botanikou, zoologií, medicínou. Za řadu zásadních objevů vděčíme právě jim. Mnoho mužů, kteří jsou dnes známi především jako filozofové (například Aristoteles), se ve skutečnosti vyznalo v řadě vědních oborů. Nejvýznamnějším pozůstatkem (pomineme-li kulturní a duchovní vliv na pozdější generace) jejich činnosti je **odborná terminologie**, která prostupuje většinou vědních oborů. Řada těchto odborných výrazů je totiž řeckých.

Filozofie

Filozofie je velkým přínosem Řeků lidstvu. Právě tady vznikla zřejmě z toho důvodu, že demokratické zřízení antické polis poskytovalo lidem velkou svobodu, a to i svobodu názorovou. Filozofie na teoretické úrovni zkoumá všeobecné zákonitosti vývoje světa, myšlení a společnosti, zabývá se i problematikou poznání okolního světa, a proto není divu, že většina řeckých

▲ Obr. 106 Filozofové (zleva): Sokrates, Platon a Aristoteles

kých filozofů byla zároveň i fyziky, matematiky aj. S tím, jak se vyvíjela a měnila společnost, objevovaly se nové a nové filozofické školy a proudy.

Počátky filozofie se kladou do 6. století př. n. l., tedy do doby, kdy se řecké městské státy začaly dostávat na vrchol svého rozkvětu. Tomuto období se říká **kosmologické**, protože filozofové se většinou zabývali problémem vzniku světa, jeho uspořádání a procesů, které v něm probíhají. Patří sem například **Thales z Milétu**, **Demokritos** či **Pythagoras**. Druhé období, největší vzestup řecké filozofie, spadá do 5.-4. století př. n. l., kdy se už ve společnosti pomalu začala projevovala krize polis. Centrem filozofie se tehdy natrvalo staly **Athény**. Filozofie se nyní začala více než přírodou zabývat lidskou společností. Jednoho z nejznámějších filozofů vůbec, Athénana **Sokrata**, známe pouze z prací jeho žáků, hlavně Platona. Sokrates byl odsouzen k trestu smrti za neúctu k zákonům a bohům a za kažení mládeže, i když ve skutečnosti byl zřejmě důvodem jeho kritický postoj k athénskému zřízení. **Platon** psal svoje díla formou dialogů, v nichž fiktivní oponent klade otázky jeho učiteli Sokratovi tak, aby Sokrates mohl v odpovědi na ně vysvětlit a obhájit své teorie. Ačkoli Sokrates v dialozích vystupuje, je zřejmé, že myšlenky v nich prezentované jsou spíše Platonovy. Zabýval se takovými problémy, jako je přátelství, poslušnost zákonů, statečnost, nesmrtelnost duše aj., i úvahami ohledně ideálního státního zřízení. Začátkem 4. století př. n. l. založil Platon v Athénách nejslavnější filozofickou školu – **Akademii**. Posledním ze tří velkých filozofů tohoto období je **Aristoteles**. Jeho otec byl lékařem makedonského krále Filippa, proto se Aristoteles stal vychovatelem Alexandra Velikého. Podobně jako Platon i on založil v Athénách filozofickou školu – **Lykeion**. Sepsal řadu děl týkajících se myšlenkových a řečových pochodů, vesmíru a jeho struktury, meteorologických jevů, zoologie, řečnictví, etiky atd. Některá z jeho pojednání jsou čistě filozofická (například o základních principech jsoucna), zabýval se však – podobně jako Platon – i tak aktuálními tématy jako reforma struktury městského státu. Helénistická doba přinesla další rozkvět filozofie. Ta se nyní dělila na **logiku**, **fyziku** a **etiku** a kromě starších filozofických směrů a škol začala vznikat řada nových. Jejich představitelé mezi sebou vedli často ostré spory. Zajímavým filozofem tohoto období byl **Epikuros**, který vycházel z Demokrita a zastával teorii, že vše se skládá z dále nedělitelných částíček – atomů (*atomos* zname-

ná řecky nedělitelný). Z atomů se podle něho skládá také duše, která po smrti zaniká. Člověk se proto musí snažit o dosažení blaženosti v pozemském životě.

Žaloba podaná na něho (na Sokrata) měla totiž přibližně toto znění:

„Sokrates se provinuje proti zákonům jednak tím, že neuznává státem uznané bohy a zavádí jiná, nová božstva, jednak tím, že kazí mládež.“

Především o jaký důkaz se opírali ve svém tvrzení, že neuznává státem uznané bohy? Vždyť obětoval často doma i u společných obecních oltářů, to mohl každý vidět, a také se vědělo, že se řídí věštbami. Sám tvrdil, že mu radí hlas boha, to se přece říkalo po celém městě; z toho také, jak se mi zdá, nejspíš vzniklo obvinění, že zavádí nová božstva... Sám vždy rozmlouval o tom, co se týká člověka, a zkoumal, co je zbožné a co bezbožné, co je krásné a co ošklivé, co je spravedlivé, co nespravedlivé, co je to rozumnost a co šilenství, co je to statečnost a co zbabělost, co je stát, co je státník, co je to vláda nad lidmi a co je vládce... Byl především zdrženlivější než kdokoliv jiný, pokud jde o požítky lásky a žaludku, byl velmi otužilý vůči zimě, horku a všem námahám... Jak by mohl člověk takových vlastností z jiných vychovávat bezbožníky, zločince, břichopásky, zhýralce nebo změkčilce štítící se práce? On naopak mnoho lidí takových chyb zbavil tím, že v nich probudil touhu po ctnosti.

(Xenofon, Vzpomínky na Sokrata)

Přírodní vědy

V matematice se Řekové proslavili zejména obecnými formulacemi některých jevů a zákonů. Obecně známá je **Pythagorova věta** týkající se poměru stran trojúhelníka ($a^2 + b^2 = c^2$). Tento vztah znali sice už Babyloňané, ale pythagorejci asi provedli obecný důkaz platnosti. **Eukleides** vynikl svými přesně formulovanými definicemi (Eukleidovy věty) a velmi jasným názvoslovím, přehledností a systematičností. Proto byla jeho díla o geometrii, aritmetice aj. používána jako učebnice až do poměrně nedávné doby. Zabýval se také optikou. **Thales z Milétu** se věnoval nejen geometrii (Thaletova kružnice), ale i astronomii. Dokázal předpovědět zatmění Slunce, k němuž došlo za jeho života. Syrakuský Řek **Archimedes** vstoupil do dějin nejen svými objevy na poli matematiky, mechaniky a astronomie, ale i řadou anekdotických příhod. „Svůj“ zákon (o tělesech ponořených do kapaliny) prý objevil ve chvíli, kdy se ponořil do lázně. Neoblečený údajně vyběhl na ulici s výkřikem „Heureka!“, což lze volně přeložit jako „Už to mám!“. Objev zákonu páky prý zase doprovodil větou: „Dejte mi pevný bod a pohnu zeměkouli!“

Lékařství

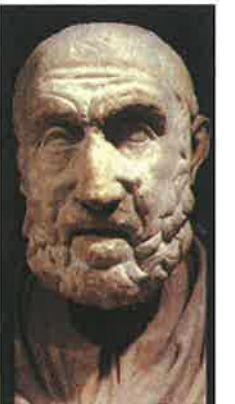
Lékařství mělo u Řeků dlouhou tradici. První zmínky o lékařích nacházíme už u Homéra – na straně

Achájů bojovali bratři Machaon a Podaleirios, synové samotného Asklepiea, boha lékařství. O tom, jak velice si Řekové dobrého lékaře vážili, svědčí i verše z *Iliady*; když byl Machaon raněn, bylo první starostí Řeků dostat jej do bezpečí:

„Nestore, Neleův synu, ty veliká Achájů pýcho, pospěš si, vystoupni na vůz, ať Machaon stoupne si vedle, k lodím hned úprkem žeň své spřežení jednokopytné, neboť takový lékař má hodnotu přemnoha mužů.“
(*Ilias*, zpěv XI.)

Nemoci Řekové (a nejen oni) původně pokládali za dílo démonů a jiných nečistých sil. Proto když selhaly obvyklé léčebné prostředky (bylinky, pouštění žilou, zaklínání), vyhledávali pomoc bohů, a to nejčastěji pomoc Asklepiovu. U Asklepiových chrámů také vznikaly první **lékařské školy**. Proslulý lékař **Hippokrates** však hledal příčiny nemocí jinde. Věděl o vlivu prostředí i způsobu života na lidské zdraví. Zastával teorii (takzvanou humorální) o různých tělních tekutinách, jejichž špatný poměr může vyvolat chorobu, a důraz kladl na empirická pozorování projevů jednotlivých nemocí. Formuloval také zásady lékařské etiky; dodnes skládají medicí při promoci Hippokratoru přísahu.

► Obr. 107 Hippokrates pocházel z rodiny, která svůj původ odvozovala přímo od Asklepiea, boha lékařství. Jako jeden z prvních odmítl názor, že nemoci působí různí démoni, a hledal spíše jejich přirozené příčiny. Velký důraz kladl také na prevenci chorob

Architektura a výtvarné umění

Architektura

Nejvýznamnějšími památkami řecké architektury jsou kromě mykénských hradů bezesporu **chrámy**. Vyvinuly se z **megara** (1. pád megaron), které představovalo dům s hlavní místností opatřenou krbem a s předsíní se dvěma sloupy ve vchodu. Nejstarší megara jsou dochována až na neolitických sídlištích ze 4. tisíciletí př. n. l. V mykénských hradech plnilo megaron funkci paláce. Protože chrám byl příbytkem boha, je logické, že měl zpočátku podobu obytného domu. Počet sloupů se však u chrámu časem zvyšoval z původních dvou na mnoho desítek, u jednodušších typů vroubily jen čelní stranu, případně také zadní, nákladnější stavby jimi byly obklopeny kolem dokola. Vlastní svatyně byla přístupná pouze kněžím, obyčejní lidé

▲ Obr. 108 Apollonův chrám v Korintu je jedinou stavbou, která přežila zničení města Římany roku 146 př. n. l. Pochází ze 6. století př. n. l. a je vybudován v dórském slohu

◀ Obr. 109 Severní předstř Echtheia na athénské akropoli je tvořena ionskými sloupy. Chrám pochází z konce 5. století př. n. l.

▼ Obr. 110 Athénské Olympieion, chrám Dia Olympského, je ukázkou helénistické architektury, ačkoli s jeho stavbou začal už Peisistratos. Bylo však několikrát přestavováno a dokončeno až ve 2. století n. l. Korintské sloupy pocházejí z první čtvrtiny 2. století př. n. l.

mohli nanejvýš do chrámové před síně. Větší chrámy měly ještě zadní místnost sloužící jako pokladnice.

Řekové znali tři stavební styly: **dórský**, **ionský** a **korintský**. První dva byly užívány současně a pokládaly se za rovnocenné. Lišily se od sebe zejména proporce-

mi a zdobením sloupů. Korintský sloh je mladší a zdobenější. Zvláštním typem sloupů byly **karyatidy** – sochy žen nesoucí kladí chrámu na temenech hlav.

Nejstarším známým řeckým (i evropským) chrámem je **Hérin chrám v Olympii**, který vznikl koncem 7. století př. n. l. Druhým nejstarším je **Apollonův chrám v Korintu** z poloviny 6. století př. n. l. Oba dva jsou vybudovány v dórském stylu, Apollonův chrám je však unikátní tím, že jeho sloupy nejsou složeny z částí, jak to bylo obvyklé, ale jsou vytesány z jednoho kusu kamene. Díky tomu také přežil několikrát zemětřesení.

Další typickou řeckou stavbou je **divadlo**. Protože divadelní hry byly součástí kultu, nalezneme divadlo v každém městě či posvátném okrsku. Divadlo se skládalo z půlkruhového, stupňovitě se zdvíhajícího **hlediště** a z **jeviště** tvořeného kruhovou **orchéstrou**, což bylo místo pro sbor, a obdélníkovou **stavbou** s několika místnostmi, která plnila funkci kulisy a zákulisí (nazývala se **skéné** – odtud scéna). Z ní vystupovali herci na pódium, na němž se odehrávalo vlastní drama.

V posvátném okrsku nesmělo chybět ani **závodíště**, protože sportovní zápolení byla, jak už víme, pořádána vždy k počtě některého z bohů. Obdélníková závodní dráha byla lemována stupňovitými sedadly podobně jako v divadle a byla dlouhá 600 stop, tedy jedno **stadion** (podle této délkové míry se nazývají dnešní závodíště). Délka stadií se lišila stát od státu, například olympijské stadion (192 m) bylo o patnáct metrů delší než athénské (177,5 m).

Řecké **obytné domy** měly obvykle ústřední dvůr aspoň z jedné strany lemovaný sloupořadím, do nějž ústily vchody obytných místností. Poměrně často byly domy patrové. Pokud to dovozovala velikost domu, dělil se na dvě části – mužskou a ženskou. Neznámá to, že by muži do ženské a ženy do mužské části vůbec nesměli; ženská část byla středem rodinného života, byly tu spížírny, kuchyně atd., v mužské části byli vítáni hosté, pořádaly se tu hostiny – a mimo tyto příležitosti sem paní domu samozřejmě přístup měla.

Sochařství

Přibližně do 7. století př. n. l. se v Řecku vůbec nevyskytovaly velké sochy, jen drobné kovové či hliněné sošky zobrazující většinou zvířata, později nahé bojovníky. Teprve s rozvojem městských států a s rostoucí potřebou výzdoby chrámů se začaly objevovat monumentální sochy. Chrámy byly zdobeny nejprve reliéfy, potom plně tesanými sochami. Pro 6. století př. n. l. jsou typické dvě sochy – **kúros** (jinoch) a **koré** (dívka). Obě působí strnule, čímž připomínají vznešené plastiky egyptských faraonů. Zobrazovaly buď bohy, nebo héroty, nanejvýš byly náhrobními stélami. Sochy tohoto typu se sice zhotovovaly ještě v dobách řecko-perských válek, ale tehdy už také vznikala nejslavnější díla klasického řeckého sochařství: **Myronův Diskobolos**, **Polykleitův Doryforos** a **Diadumenos**, **Feidias** pracoval, na velkolepé výzdobě Parthenonu v Athénách, o něco později vytvořil **Praxiteles** sochu Herma

s malým Dionýsem a Afrodítou Knidskou. Ideálem těchto sochařů bylo ztvárnit postavu v klidu či v zastaveném pohybu. Sochy vytvářeli z mramoru i z bronzu a **polychromovali** je, aby působily ještě realističtější dojmem. V helénistickém období opustilo řecké sochařství onen vznosný patos a stalo se hravým až rozverným. Oblíbeným tématem byli satyři a kentauři a dovádivé děti, často si hrající se zvířaty. V galerii helénistických sochařů se však můžeme setkat i se sochami s tak vážnými náměty, jako je umírající Gal. Většina řeckých soch se do našich časů bohužel nedochovala v originálech, ale jen v římských kopiích.

▲ Obr. 111 Drobná archaická plastika: a) Keramická mykénská figurka ze 13. století př. n. l. má ruce zvednuté pravděpodobně v adoračním gestu (tj. ke vzývání bohů) b) Bronzová soška muže z 8. století př. n. l. c) Tato hlavička griffina ze 7. století př. n. l. zdobila bronzovou trojnožku

▲ Obr. 112 Kleobis a Biton byli synové Hériny kněžky z Argu. Když jednou jejich matka neměla spřežení, které by ji dovezlo do svatyně, bratři se sami zapřáhli do matčina vozu. Kněžka poté požádala Héru, aby jejím synům darovala to, co je pro smrtelníky nejkrásnější – a Héra jim dopřála milosrdnou smrt ve spánku. Argejští pak věnovali sochy mrtvých bratří do svatyně v Delfách, kde také byly nalezeny. Oba kúroi jsou v postojí typickém pro tento druh soch – mají nakročenou levou nohu a paže se zatáhlými pěstmi přitisknuté k tělu. Za povšimnutí stojí účes z dlouhých vlasů

▼ Obr. 113 Afrodite Knidská je dílem vrcholného období Praxitelovy tvorby. Praxiteles byl první, kdo se odvážil Afrodítu zobrazit nahou. Socha byla polychromována, ale pouze mírně – barva zvýrazňovala oči, rty a vlasy

▲ Obr. 114 Tato mramorová socha je zmenšenou replikou monumentální sochy Pallas Athény, kterou pro Parthenon vytvořil Feidias. Socha (i s podstavcem vysoká 12 m) byla provedena technikou takzvané chryselefantiny (z řeckého chrysos – zlato a elefas – slon), kdy byla na dřevěné jádro sochy upevňována slonovina v místech, kde měla být nahá pokožka, a vlasy, šperky, zbroj a oděv byly zhotoveny ze zlatého plechu

► Obr. 115 Polykleitos: Doryforos („nesoucí kopí“). Proporce této nejproslulejší Polykleitovy sochy byly pokládány za tak dokonalé, že byla nazývána kánonem (kánon zde znamená harmonický soubor proporcí ideálního těla)

◀ **Obr. 116** Oblíbeným helénistickým námětem byly děti a zvířata. Sousoší chlapečka s husou je velmi realistické, na první pohled je patrné, že huse se zacházení dítěte příliš nelíbí. Sousoší má jehlancovitou dispozici, která zvyšuje dynamičnost znázorněné scény

◀ **Obr. 117** Gal zabíjející se nad svou mrtvou ženou. Toto sousoší (jde o originál) nechal zhotovit a věnoval do Athénina chrámu v Pergamu pergamský král Attalos I., vládnoucí na přelomu 3. a 2. století př. n. l., po vítězství nad Galaty – Galy. Zachycuje galského bojovníka ve chvíli, kdy si vráží do hrudi meč okamžik poté, co zabil svou ženu, jejíž mrtvé tělo ještě podpírá. Zachránil tak sebe i ji před nepřátelským zajetím

Malířství

Malířství bylo u Řeků rovnocenným uměleckým odvětvím jako sochařství, ale kromě výzdoby keramiky se nám bohužel nedochovalo prakticky nic. Některé řecké obrazy však známe z římských kopií, například na freskách v pompejských domech. Proto víme, že řečtí malíři dokonce zvládali ptačí perspektivu.

Nástěnné malby se zachovaly v minojských a mykénských palácích v Knossu, Týrinthu či Pylu. Řadu rysů mají společných, například lidská postava je pojata podobně jako v egyptském malířství – hlava znázorněná z profilu, oko zepředu. Tyto malby hýjí jasnými barvami a mají ráz kolorované kresby – kontury a detaily jsou vyznačeny černě. Na krétských malbách jsou zachyceny výjevy ze slavnosti a her, nevyhýbají se však ani rostlinným ornamentům. Náměty čerpané z přírody později převládly. Výjevy na mykénských malbách jsou také inspirovány náboženskými slavnostmi, ale na rozdíl od Kréty se tu objevují i válečné scény.

Malba na keramice prošla dlouhým vývojem. **Krétská keramika** byla původně tmavá, zdobená bílými ornamenty s detaily v živých barvách. Později se začaly malovat na světlý podklad tmavší barvou rostlinné či mořské motivy (například chobotnice). **Mykénská ke-**

▲ **Obr. 118** Freska z Mykén (13. století př. n. l.) zobrazuje ženu, patrně z vládnoucích kruhů, s obilnými klasy v rukou. Na této malbě je dobře patrné, že způsob znázorňování lidských postav je blízký egyptskému (hlava z profilu, oko zepředu)

▶ **Obr. 119** Krétská keramika, takzvaná kamarská, byla ještě modelovaná v ruce. Pochází z let 1900-1700 př. n. l. Na černém podkladu byla bílou a okrovou barvou vytvořena ornamentální výzdoba. Tento džbán pochází z paláce ve Faistu

ramika byla značně ovlivněna krétským uměním, proto se i v její výzdobě můžeme setkat s motivy inspirovanými mořskými živočichy. Válečnický ráz mykénského světa ovšem pronikl i do umění, takže se na keramice objevují také bojové náměty (řady válečníků a podobně).

Nejstarší výtvarný styl pevninského Řecka se nazývá **geometrický**. Nádoby takto zdobené jsou buď pokryty jenom ornamenty tvořenými tenkými liniemi, nebo jsou mezi jejich pruhy vkomponovány i pásy s figurální kresbou (zástupy vojáků, pohřební výjevy, koně zapřažené do vozu). V 6. století př. n. l. se objevil nový styl výzdoby – **černofigurový**. Na přirozený červenohnědý podklad nádoby se malovaly černé postavy, jejichž detaily (řasení oděvu, rysy obličeje, modelace svalů) se do černé barvy vyryly, takže prosvítala barva nádoby. Jen pleť zobrazených žen se někdy malovala bíle. V poslední čtvrtině tohoto století přešli malíři váz k dalšímu, ještě dokonalejšímu stylu – **červenofigurovému**. Tentokrát se v barvě nádoby ponechaly postavy a zbytek se natřel na černou. Na červenavý podklad se pak tenkým štětečkem nebo perem snadno černou barvou vykreslily potřebné detaily. Kresba tak byla jem-

◀ **Obr. 120** Tato černofigurová keramika (nádoba na vodu) je velmi pestrá, umělec užil nejen černou a bílou, ale i červenou barvu, aby zachytil scénu, v níž přivádí Herakles trojhlavého podsvětího psa Kerbera mykénskému králi Eurystheovi, který ho tímto úkolem pověřil. Vyděšený Eurystheus se schovává do zásobnice na obilí

◀ **Obr. 121** Malba na této váze patří k mistrovským dílům umělců červenofigurové keramiky. Znázorňuje únos mořské bohyně Thetidy králem Peleem. Jejich synem byl Achilles. Ačkoli je na výjevu více ženských postav, bílá barva byla použita jen na tělo Thetidy, která je ústředním tématem obrazu. Bílý je rovněž Eros vznášející se nad budoucími manžely

nější a dokonalejší. Pokud se používala bílá barva, opět jen na ženské tělo. Oba poslední styly čerpaly své náměty z mytologie, ale nevyhýbaly se ani výjevům z každodenního života (trénink atletů, válečné tažení, škola, akrobatů atd.).

Pojmy:

Panteon (z řeckého *pás*, 2. pád *pantos* – všechen, veškerý a *theos* – bůh) je název pro chrám všech bohů. Takový chrám je zachován například v Římě. Přeneseně se tímto pojmem označují všichni bohové příslušného národa, mluvíme tedy nejen o panteonu řeckém a římském, ale i slovanském, germánském, egyptském atd.

Kosmogonie (z řeckého *kosmos* – pořádek, vesmír a *gignomai* – rodím se) je nauka o vzniku světa. U pravěkých a starověkých národů bývá součástí mytologie.

Olympijské hry – sportovní hry pořádané nejpozději od roku 776 př. n. l. v Olympii k počtějšímu řeckému bohu Dia; konaly se každé čtyři roky až do roku 393 n. l., kdy byly zakázány císařem Theodosiém. Závodilo se v těchto disciplínách: běh, pětiboj (skládal se z běhu, skoku, prostého zápasu, hodů oštěpem a hodů diskem), běh v plné zbroji, pěstní zápas, pankration (kombinace pěstního a prostého zápasu), závody vozů, jízda na koni. V 5. století př. n. l. se soutěžilo i v muzických disciplínách (hudba, zpěv, recitace, soutěže hlasatelů a trubačů). Vítěz byl přímo v Olympii odměněn pouze olivovým věncem nebo palmovou ratolestí, obce své vítězné olympioniky odměňovaly i penězi, doživotní výživou na státní útraty a jinými hmotnými statky. Po dobu trvání olympijských her byl po celém Řecku vyhlášen mír,

aby byl zajištěn jejich poklidný průběh (zatímco novodobé olympijské hry byly kvůli válkám rušeny).

Lyra byla nejrozšířenějším strunným nástrojem. Sestávala z ozvučné skříňky (původně ji tvořil například želví krunýř), k níž byly připevněny dva zvířecí rohy nahoře spojené příčkou. Mezi ní a skříňkou bylo nataženo 7 – 9 strun, na které se drnkalo. Podle pověstí lyru vynalezl bůh Hermes a vyměnil ji s Apollonem za stádo krav. Apollon se pak stal ve hře na lyru nedostižným mistrem.

Hetéra (řecky znamená *hetaira* družka, společnice) nebyla obyčejnou prostitutkou. Byla to často velmi vzdělaná společnice znalá literatury, filozofie, hudby a jiných umění, která navazovala s muži stálé vztahy; dala by se přirovnat k japonské gejšě. Na rozdíl od „počestných“ občanek se ve společnosti mohla volně pohybovat a známe případy, kdy hetéra zasahovala i do politiky (hetéra Aspasia se stala nejprve milenkou, později dokonce manželkou významného athénské státníka Perikla, na nějž měla velký vliv, a dokonce mu připravovala některé projevy).

Kentaur – v řecké mytologii bytost s horní polovinou těla lidskou a dolní koňskou.

Satyr – v řecké mytologii bytost s lidským tělem, ale kozíma nohama a ocasem a se špičatými ušima. Satýři se vyskytovali v družině boha vína Dionýsa a uměli hrát na různé hudební nástroje.

Otázky, úkoly:

1. Seznamte se s nejdůležitějšími řeckými mýty. 2. Vyhledejte si nejvýznamnější autory všech literárních odvětví a jejich stěžejní díla. Aspoň s některými se seznamte podrobněji. 3. Z matematiky a fyziky si zopakujte znění Eukleidových vět, Pythagorovy věty, Thaletovy věty, Archimedova zákona atd. 4. Vyberte si některé řecké filozofické dílo a o něm a jeho autorovi si připravte krátký referát. 5. Víte, co je obsahem Hippokratovy přísahy? 6. Které pozdější umělecké směry vycházejí z antiky? Znáte nějakou stavbu v takovém slohu postavenou? 7. Ve kterých muzeích či galeriích u nás i ve světě se můžete setkat s ukázkami řeckého umění?

Literatura k dalšímu čtení:

Homéros: Ilias. Praha 1942

Homéros: Odyssea. Praha 1956

Pausanias: Cesta po Řecku. Praha 1974

Plutarchos: Životopisy slavných Řeků a Římanů. Praha 1967

Thukydides: Dějiny války peloponéské. Vyd. 1906, 1908, 1909

Antonín Bartoněk: Zlaté Mykény. Praha 1983

Jan Bouzek, Iva Ondřejová: Periklovo Řecko. Praha 1989

Pavel Oliva: Řecko mezi Makedonií a Římem. Praha 1997

Věra Olivová: Sport a hry ve starověkém světě.

Vojtěch Zamarovský: Bohové a hrdinové antických bájí. Praha 2000

Vojtěch Zamarovský: Objevení Tróje. Praha 1992

Vojtěch Zamarovský: Řecký zázrak. Praha 1972

Encyklopedie antiky. Praha 1973

Slovník antické kultury. Praha 1974